

USTE, JAKIN, SINETSI
peilo m. zabaleta

Gure egunotan berriro betiko problemen gogarte berria egia behar dugularik, fedeari buruz hitzegitean beriziki, komeni da puntuak mugatu eta zertzea. Berriro ere fedea zer den galdetzen diogu gure buruari. Sinestea eta sinestekeriak bata besteren ondoan dabilten une honetan, komeni da berriro zenbait puntu gertuagotik ikustea, Beti esan izan da, federik gabe —nolanahiko federik gabe, alegia— gizonaren bizitza inposiblea dela. Baina sineste eta uste eta sentimendu bata bestearengandik gertutxo daude bata bestearekin ez nahasteko. Gizonak bere segurantzia bilatzen du, absolutuaren edo absolutu delakoren baten aurrean: eta orduan zenbait puntu onartzen ditu, haietan bere bidea ikusten duelako, edo bere zihurtasuna. Halakorik balitz fedea, orduan ere izango luke bere balioa, gizonen egite edozein bezala. Baina, beste zerbait da fedea, beste konzeptu batzuek erabili behar dira fedez hitzegitean. Gizona gaur ere fenomeno horren aurrean topatzen da. Eta edonork ikusten du ez dela fenomeno hori beste edozein fenomeno bezalako bat: pertsona osoa konprenitzen duen zerbait dela, eta haren aurrean begiratu eta pasa egiterik ez da-

goela. Baiezkoa edo ezezkoa, fenomeno honen aurrean, erantzun esitentziala da.

Bestalde, baita ere, ikusten ari gara gaur fedea duen problematika. Jakintzaren aurrean, zientifiko den edo ez den. Nola den zientifiko, etab.. Problema gehiegi ditu fedea horrialde hauetan kabitzeko. Horregatik, lantxo honen xedea hauxe da: fedea gaur dagoen problematika aurkeztea, noizbehinka, hemen eta han soluziobide batzuek erakutsi, sarri problema bereberean utzi.

Izenburuak berak dioenez, lantxo hau hiru ataletan partitua joango da. Lehena, *usteari* emanen diot. Bigarrenean *jakin* zer den aditzera ematen saiatuko naiz. Eta hirugarrenean, *fedea* izanen da nere jarduna. Hau da nagusia, neretzat. Baina ez tratadu bezala: perspektiba bezala soilik, eta muga horietan geratuko da.

I. USTE

Uste dut... Iruditzen zait... Zehaztasun handiagorik ezin eman genezake. Hala ikusten du, bederen, herriak, eta haren ahotik osoki ezezagunaren ideia dator.

Uste, halere, uste mota asko dago. Zientzian usteak bere balioa du. Gauza zenbaiten adigarri, ustea azaltzen da: erlatibitatearen ustea, adibidez, edo beste zenbait uste edo teoria. Zenbait fenomenuen adigarri, haiek esplikatzen dituelako teoria bat eraikitzen da. Ez du horrek esan nahi, teoria hori egia frogatu bat denik: esan nahi du, esan nahi duen huraxe xuxenki eta bakarrik: agertzen diren fenomeno haiek esplikatzen dituela. Teoriari ez zaio besterik eskatu behar. Gaur egun, zientzia lanean, lana burutzeko derrigorrezko dira teoriak edo ustariak.

Gerta ohi da bestela ere: Kultura batean daudelako, harekin

kateaturik datozen zenbait gauza onartzea, edo agian kultura hartakoen begietan fenomenuen aditzaile legez azaltzen direlako. Orduan ere uste, iritzi dira.

Zenbait aldiz galdegin izan diodan nire buruari Jainkoaren problemaz aritzean, ez ote dugun maiz Jainkoaren problema, zientzia eta ustearen arteko hesietan zintzilik utzi. Alegia, Jainkoa ustari gertatu dela, uste dut —ez nago, beraz, zihur— Jainkoa gauzen esplikabide ipini izan dugula. Ta Jainkoaren Probidentzia batez ere, Aduaren kaketik esegiaz. Izan ere, Jainkoa ba dela frogatzeraino hel gintezkeala diote dogmak, Vaticano I kontzilioak bereiziki, eta gainera gauzen bidez ager daitekela Jainko bat ba dena. Baina nola? Gauzen esplikazio bezala ipintzen badugu, teoria bihurtzen dugu Jainkoa, nahiz eta haren ondoan metafisika egin. Hala, gaur ere zenbaitek zientzia eta fedearen arteko problemaz hitzegin nahirik, Jainkoa “atzeraka” doala esaten digute, eta jakintza binbitartean tokatzen zitzaion tokia hartzen ari dela (hemen jakintza fisikoa hartzen da oinarri, besterik ez legoken bezala). Jainkoarekin esplikatzen zituenak, zientziarekin esplikatzen ditu orain gizonak. Baina, ez digute honekin ezertxo ere esan. Apriori bezala, ba dirudi honen ostean triunfalismo apur bat ere izatea, alegia: zientziak ez ditu fenomenu guztiak esplika ahal izango, eta geratuko da oraindik beti zirristoren bat Jainkoarentzako. Orduan, Jainkoa ideologia bilakatu da. Orduan Feuerbach-ek arrazoi zuen. Fenomenuen esplikatzaile, Jainkoa bera fenomenu bilakatzen da. Jainkoa Jainko ez, baizik gauza hauen gaindiko *gauza* edo zerbait da. Fenomenua azaletik doana da, mamia ere zertzen duelarik, noski, baina fenomenua beti izanen da izatearen gaindiko azal bat. Iruditzen zait Jainkoa derrigorrezkoa dela, baina ez Jainko esplikatzailea, aditzera ematen ari den norbait edo zerbait, Feuerbach-ena ez dudalako onartzen, ez dudalako uste Jainkoa gizonaren beharrak —edo sufrimenduak, edo gerobeharrak, edo agian gauzen esplikatzeak— sortu duen zer-

bait dela. Horregatik Kant-i arrazoi emango nioke San Tomas-en kontra, San Tomas zenbait tomistek esplikatzen duenera ekartzen badugu, alegia —eta Kant-en garaietan Cajetano zen hemen nagusi—: mugatutik ezin daiteke mugarikezera igaro. Pauso faltso bat da. Baina San Tomas-ek beti ere, lehenengo kuestiotik hasita, analogiaz dihardu, eta Jainkoa ezagutze positibuaren ezinaz; eta ez zait hain erreza iruditzen San Tomasen urrengo kuestioan ezin hau alde batera uztea. Irtenbide bakarra, nere iritzian, izan eta izatearen arteko bereizkuntza garbian dago, izan eta esistentziaren arteko bereizkuntza garbian. Izana berberean dena da, besteren beharrik gabea. Esistentzia edo izatea alderantziz beste batekin lotua dago. Izana eta izatea alde batetik ipintzen ditu, ez bait dut hemen esistentziaren aipatu nahi. Izatetik izatera joatean dago koska, nola joan daitekeen, edo nola joaten den, metafisikaren bidez hala fedearen bidez, edo agian zientziaren bidez.

Ustea, iduri impersonala da. Jeneralizatua, azterketarik gabea. Esana da ustearen oinarria. Azientifikoa da. Baina era berean onartua. Ustari hauek kentzen ari geralakoan, berriak altxatu ditugu egun mitologia berri baten atarian. Gauzak argi ta garbi baileudelakoan, zientzia azientifikoki onartzen dakigu, hitz lodien artean egi melarra ezin gorderik. Hau ere ustari da. Izan ere, handik edo hemendik zihurtasuna eta seguridadea eskuratu nahi ditu gizonak. Lehen oinaztarrean Yahweh ikusten bazuen, edo Santa Barbara zaindari ipintzen, orain zientziak erakutsi nahi liguke guztia, oro gizonaren eskuetan ipiniaz. Hiru jakitun maila onar genezake: jakintsua alde batetik; ezjakina bestetik; eta bata eta bestearen bitarteko bulgarizatzailea. Gizartean zehar doaz ideiak hedatuaz, eta gizon ezjakinak ikasi duenari damaio arrazoi, harek jakin behar duela. Ez dakien hartaz hitzegitean, zehaztasunik gabe hitzegiten du ezjakinak. Baina, orduan ere bere jakintza jeneralidadetan zehar doalarik, uste osoa dakienaren sorbaldan

ezarriko du, harek argi ditzan jeneralidade honen mugak, joskerak eta konponketak.

Halaz ere, ustea gauza intelektuala da. Buruari zuzendua da ustea. Edo buruak esana. Intelektual mailan geratzen da, berez; nahiz eta egitan handiko ta hemendiko indarrekin josia egon —gizona *dagoen* horretatik sortzen dire usteak, gizona ere mundu batean, herri zehatz batean bizi delako; bere aroko seme delako—. Ustea gizarte batean sortzen da jeneralean, nahiz jakintsuen artean usteak ere izan —uste baino, iritzi nahiago nuke, ze iritzi hauek, egiak desberdinak, edo hareago kontrakoak, fenomenuen esplikabide bat ipintzen direlako, baina fenomenua bere berean onartuaz gero—. Usteak osoa eskuetan hartzeko kemena du, hots, osoari esplikazioa eman nahi dio, zihurtasun osoarekin, ez koskarik ez zirriztorik utzi gabe. Zeren, ustea eta utopia bata bestea-gandik oso gertu daude.

Ustea, hareago, sentimenduarekin korapilatua dago. Ez da bakarrik burutapen bat, gogo bat, amets bat. Hareago instintu antzeko zerbait da. Ta usteak ere segurantzia eman nahi luke. Osotasunaren susmo indeterminatua, zehaztasunik gabea daduka bere. Ez du galderarik egiten, zihur denak galdetzen ez duenez; Aberatsak ez du inoiz galdetzen: izanen ahal dut bihar bazkari-rik? Aseta geratzen da usteduna. Baina erraz alda daiteke ustea, modaren arauera. Pertsonalitate baten itzalpean sortzen delarik, pertsonalidadearen esana akritikoki onartzen da, beti ere bulgarizatzaileen bidez. Eta munduak halako asko sortzen ditu urtero. Halaz ere, herri baten hizkuntza uste batez jabetzen denean, atso-titz bihurtzen duenean, usteak urte luzeak izango ditu. Eta uste berri bat sortu orduko, izugarrizko etsai bolarak, eztabaidak, agian, borrokaldiak ekarriko ditu. Zeren, ustea kulturaren muinarekin kateaturik egin daiteke. Eta uste berriaren aurkako reazioa fanatikoa izango da: ustea buru ta bihotz delako.

II. JAKIN

Jakintza mota asko dago, eta segun ze jakintza, halako metodologia erabiltzen du. Ez dute jakintza guzietan metodo berdina erabiltzen. Batzuek zehaztasun osora jotzen dute, gauzak argi ta garbi ikusiaz, oharikasi edo esperiantziaren bidez; beste batzuek zehaztasun handiena nahirik ere, urreratu bakarrik egiten dira, egia osoa ezin lor bait dezakete. Lehenengoan artean teknikoak sartu ohi dira, nahiz eta haien artean hainbeste postuladu eta teoria izan. Bigarrenen artean "espiritu zientziak" ipintzen dira, hala literatura, filosofia, soziologia, psikologia, etab. Hoen artean teologia bera ere. Hoek ez dute egia osoki hesitzen. Beti urreratu bakarrik egiten dira. Gaur oraindik, gizona hertsu ez bitartean. Ze gizonaren adimenak ez du beste gizon baten edo egoera edozein edo gertaeraren sakon agortezina beretzen. Ezin duelako. Psikologian, esaterako, "Behaviour" eskolako freudianoei horixe botatzen die aurpegira: azientifiko direla, eta apriorikoak, estadistikarik gabe lanegiten dutenez gero. Baina freudianoak zientifiko ez direneik ez luke gaur ia nehork ukatuko. Baina, non da jakintzak bilatu nahi lukeen zehaztasun oso hori? Pawlow zientifikoagoa zen. Baina txakurrekin.

Jakintza argi ta garbia eskatzen dio *J. A. Robinson*-ek bere "Honest to God" liburuan teologiari ere. Metafisika ukatzearen garai honetan filosofia berria erabili dezala teologiak ere. Arrazoizkoa da, egitan, gaurko filosofiaz baliatzeko eskabide hau, zeren eta joandako gizaldian "neoeskolastika" hasi zelarik nominalismoaren aldia teologiak utzirik, hari atxiki zitzaion, eta hantantxe ere geratu sarri. Gerora beste mogimendu batzuek erne ziren, eta gaur astiro nagusitzen doaz. Baina eguneko pentsamoldea jarrai ezinean ibili ohi da teologuen pentsamendua, filosofia ibili den eta dabilen bezala.

Eguneko zientziak zihurtasuna nahi du. Horregatik, positibu hutsa bihurtu da, maiz astraziorako ardurarik gabea —astrazio ez da alienazio—. Ta egungo gizonen artean sarri idoro daiteke tekniko oso onarekin pentsalari oso txarra batera. Torniloak ondo ipintzen dakienari ere, beste guztiei bezala, noski, nunbaitean tornilo bat galdu zaio. Ta hala, “espiritu jakintza” hobby bilakatu da, norberaren ardura, edo beharbada premia. Ta orduan, lotan zeuden problema berri zenbait agertzen dira; jakintza esperimentalaren zihurtasuna bera aurkitu nahiko litzake beste era bateko den jakintza horretan ere. Eta ez dago halakorik aurkitzerik, ez bait dira egiak edo fenomenuak manejatzen: aitzitik, topatu ala interpretatu egin behar dira.

Interpretatu diot. Baina interpretatzeko zerekin edo nolabaiteko arauari begira interpretatu ohi dira gauza eta fenomenuak. Hau da, aurrez presupostu batzuek onartu dira —kritikatuz gero edo kritikatu gabe— eta haien arauera saiaturen da gizona, agian, intelektuala, fenomenuak interpretatzen. Interpretazio hau zientzia bat da. Baina beste tipo batekoa. Interpretazio hau ez da hitz berriak erabiltzean soilik geratzen: gaurko problemen aukerako soluzio berarizko bat ematekotan, mamiraino bertaraino doa, edo joan behar luke interpretazioak. Bestela lehengo liburu argitaratzen bezelatsu jardungo genuke: hitzaurre berria ipini, han eta hemen horrialde batzuek aldatu, edo inprentako tipoak berritu. Baina liburu berdina izango litzake beti. Interpretatu berritu da, eta ez azal berria ipini bakarrik, edo adabakiak han eta hemen josi: pentsamolde bera aldatzea, eraberritzea da, zimentarri beraren gainean etxe berria jasotzea, gaurkoa, gaurko galderenganako bide aproposa idekitzea. Edo hareago, galderentzako erantzun bilaketa lehiatsua da intelektual lana, ez aurretik erantzunak paratuta edukitzea, galdera artifizial batzuentzako erantzun aspaldi-koak izanik halako erantzunak.

Jakin buruak daki, eta arguimenduen bidez egin ohi da.

Edozein logika mota erabili arren, nahiz logika dialektikoa, nahiz silogismoa, nahiz kontradiktorioen bidez jokatu, nahiz kontrarioekin jardun, zenbait puntu akritiko, edo behintzat onartu, erabiltzen ditu jakintsuak; oraindik orain puntu bakar batetik jaioko den sistema amets bakarrik bait da. Logika hori eguneko hitzetan erabiltzen du jakintsuak. Beti dabil, ordea, hitz bila, non ote dagoen hitz aproposa asma ezinik. Eta azkenengo pontua idatzi orduko jakintsua saminez dago, erran nahi zuena hitz haietan kabitu ez zaiolako: hitz haiek bide erakusle gertatu dira. Egia da, horregatik, lerroen artean irakurtzen ikasi beharra, esan nahi lukeena asmatzeko, ez bait dezake inork argi ta garbi pentsatzen duena osoki eman. Hitzak pentsamendu bera lotu egiten du, eta hain zuzen lokarri motz batekin. Eta beti nabariko du jakintsuak bere eskua lotzen duen hitz hori. Ta hiztegi osoa aztertu ondoren, total geratuko da, ezin bait dezake bere pentsamendua lerrotara irauli. Eta azken finean, umeak bezala, hitzak eta eskuak eta aurpegia eta oinak agian erabili beharko ditu bere pentsamendua ahalik eta zehatzen emateko.

Gizaldi bakoitza bere erataz baliatu izan da. Eta gaur ere guretz baliatzen saiatzen da. Izan ere bakoitzak bere albokoari esan ohi dizkio dakizkienak. Ez da iragan garaietarako idazten. Agian, ilusio eta amets, geroarentzako. Baina berariz herri bantentzako. Horregatik ezin harritu gintezke Herodoto batek kondaira zelakoan hamaika ipuin sartzen badizkigu; ez Platonek Sokratesen ahoan hainbeste txatxukeria ipintzen baditu; ez San Tomasek hegohaizeari hainbesteko garrantzia ematen badio; ez Marxek ikazkinen begiak ere komunismoaren bidez aldatuko direla esaten badigu. Mitoaz, ametsetaz, usteaz, iritziaz, hitzez baliatzen da jakintsua dakiena izateko. Honetaz edo haretaz baliatzen delako, ez da horregatik txikiagoa bere jakintza. Izan ere, hitz dagien edonor teatrogile da, zerbait esan nahi badu clown bihurtu behar du, munduko teatro honetan.

Jakitsuak argitu egin nahi du. Bere arrazoiak buruari zuzentzen dizkio, gauzak esan nahi ditu. Berariz, ez dio bihotzari garrantzirik ematen. Berariz arguimenduak azaldu nahi ditu, besteek ere ikus dezaten. Ez du ideologiarik egin nahi. Ezagunetik ezezagunera abiatzen da, ezagun horren bidez —ezaguna delarik, onartua ere, premisa bezala ipiniaz— ezagun ez den haretara doa hura argitu nahiez. Hala dabil bila jakintsua. Bere jakintza ez da, halaz ere, osorik beretzakoa: gizartean hedatuko du. Eta nahiz jakintsu hura izan gai haietzaz gehien dakiena, beste batzuek ere zerbait jakin dezateke. Besteen esanak, haren esanetan topatuko dute orduan oinarri. Ta hauek ere jakintsu izanen dira. Eta herria bera jakintsuago izanen da. Neurri batetan, noski. Baina jakintsu.

III. SINETSI

Hasiera-hasieratik erran behar dut fedea beste ideiak, beste usteak, beste bizi moldeak bezalaxe hedatu dela. Komunismoa zabaldu den bezalatsu. Indarrez, sozial erakundez, gizonen influentziatziaz baliatu dela. Gudu egin duela. Nagusiekin uztartu dela. Jendea zapaldu egin duela. Beste edozein ideologiak bezalaxe. Sinesteaz balia izan dela jendea zenbait alukeria zuritzeko. Ameriketara ere, ezpatarekin eta gurutzearekin joan zirela, ezpatarekin ezinean gurutzearekin burua zanpatuaz. Sinismenaren izenean Galileoren eguzkiak lurrari bueltak ematen jarraitu zuen, sinismena irakurtzen zekitenek antieju berriak erosi zituzten arte. Fedearen makinak makina bat gauza esan omen ditu, esaten omen ditu, esango omen ditu, entxufatu orduko. Halaxe ibili da, edo ibili gara fededunok, ideologia eta komenientzia guztiakin nahasturik, gure fedearen testigutza ematen. Beste edozein ideologiak bezala. Eta sekula guztietan halaxe izanen da, federekin eta ideologiekin, azkenengo sekulorunaren atzetik amen esan arte.

Baina ez da sinismena bere testiguekin nahastu behar, nahiz eta testiguaren tokia garrantzitsua izan, nahiz eta testigurik gabe federik izateko modurik ez izan. Fedearen sasi testiguak izan dira maiz fede hori bera xahutu dutenak. Atzo, gaur, eta bihar. Beste edozein gauzatan legez, testigua ankazgora doanean, ankazgora doa baita ere sarri haren hitza, ta haren hitza baieztu nahi zuena. Sinismenaren lokarri huts zirenak, sinismen horren sostengatzaile bihurtu izan dira: latina, misterioaren aho beltza bilakatu zen, eta latina zekitenak misterio horren jaun. Latina ankazgora joan zenean —otarre bait zen, eta ez lore— askok lore eta guzti jaurti zuten beren otarrea. Testiguak fedearen barnean garrantzirik badu, ez du gutiago fedearen alboan, sozial aldetik alegia. Ez litzake halere, inoiz nahastu behar fedea fedearen testiguarekin.

Baina fedearen oihalaz ari naiz oraindik, ta fedea zer den azaltzea da nere lanaren xedea. Sinismenaren soziologia garrantzizkoa bada, fedea zer den oraindik garrantzizkoago da.

Bi atal ditu fedea: Norbaitek Zerbait sinesten du. Beraz, Norbait horren jokaera, eta egoera aztertzea, premiazkoa da. Ta gero, zer sinesten duen ere, edo sinesten duenaren balioaz hitzegitea ere.

Norbaitek sinesten du

Fedearen definizio bezala haxe jarri ohi da jeneralean: Norbaitek esan duelako, zerbait egiazkotzat onartzea. Norbaitek esatean, lehen pausoa Norbait hori onartzea izanen da. Eta Norbait hori ez fedearen bidez, arrazoiaren bidez baino. Horregatik testigu bat behar du fedea. Baina nor da testigu hori? Eta gaur, oraindik, nola dakigu testigu horren berri?

Jainkoa bera bere buruaren testigu ipini ohi da. Jainkoa ba dela dakigulako eta froga genezakeelako. Izan dela bakarrik ez: zer izan den, eta gurekin harremanik ez duen personaia edo gau-

zarik ez zaigu interesatzen. Nahiz personaia hori Jainkoa bera izan. Horregatik, aurren pausoa, filosofiaren bidez eman ohi da. Filosofia hutsaren bidez? Ala, hemen ere ez ahal du fedea zer ikusirik?

Fedea persona bat onartzen du. *Zu* bat, *Zu* horretan norberaren konfiantza ipiniaz. *Zu* hori onartzerakoan bertan, sinesten ari dena, bestearen eskuetan geratzen da, baina beti haren testigutza onartzen duelako. Horregatik, erlijioso bizitzan *Zu* hori onartzean, *Zu* hori testigu ipintzean, harek esan duen oro sinesten du fedea, esaten dituenen arteko lokarria norberak ez ikusi arren, edo esaten duenaren muina ez ikusi arren: Testiguaren gain dator orduan erantzukizuna. Baina haretarako, ez da edozein testigu egokia: testiguaren sinesgarritza bera aztertu behar da lehenik, gero harek esaten duenari baietz osoa eman ahal izateko. Testiguak bere burua zuritu behar du, sinesgarri gerta dadin. Baina halaz ere, testigutza osoa izanik ere, beti izanen da arrisku testiguak dionari baietz osoa ematea. Arrisku, zeren, ez bait da esaten duenaren arrazoi osoa ulertzen: Konfiantza problema da.

Sinesten ari denaren baitan fedea apriori bezala gertatzen da. Apriori, zeren haren arauera ikusiko bait ditu gertakizun guztiak. Hala esango du Bibliak: sarri eta era askotan hitzegin zien Jainkoak gure arbasoei (Heb. 1, 1). Baina era eta gertaera horiek interpretatu egin behar ziren. Interpretatzekoan, bada, zegoen koska. Batzuek era batera eta besteek bestetara ulertuko zituzten gertaera haiek. Jesukristo berarekin gertatu zen eta gertatzen den bezala. Batzuek Jesukristoren egiteetan eta bizimoduan Jainkotasuna antzeman zuten; beste batzuek, alderantziz, gizon bat ikusi zuten, agian erlijio kontrako bat, ateo bat, biraoka ari zen bat, eta haregatik hilko zuten. Izan ere, ez da erraza testiguaren joeran bertan haren hitza onartzea, haren eskuetan erortzea. Era eta aldi horiek ulertzean, apriori batzuek sartzen dira, eta leialtasunik haundienarekin jokatu nahirik ere, ezin libra daiteke

gizakumea, bere kondizioetatik. Bere historiarekin, bere hitzekin onartzen du edo ezesten du beti gizakumeak. Eta testiguak berak ere hitzegin behar du, hau da, zer nahi duen aditzera eman behar du. Eta hau berau, gizakideek ulertzeko moduan. Testamentu Zaharrean Jaungoikoak berak hitzegin zuen, era eta aldi bereizietan; baina hitz hura ulertu egin behar zen: salbazio kondaira da Jainkoaren hitza, Profetak dira bereiziki interpreteak. Ta egite horiek burutu zituen Harengan ipini behar zuen Israelek bere konfiantza osoa.

Fedea ez da, beraz, soilki intelektuala. Ez da halaz ere irrazionala. Testiguaren indarra eta egititasuna onartzeko buruak eta borondateak beren tokia dute. Baina fedea bestalde, *emana* denez, doia bait da, bizitza osoa lotzen du. Ez da jakitea soilik, ez eta ere ustea: sinesteak bizitza bera ere zuzendu behar du eta. Ez fedearen indarrez berez gizatiar diren gauzak hobeto egiteko argia ematen duelako, baizik eta joera bera aldatzen duelako. Gizonaren zergati ontologikoak aldatzen dituelako. Beraz, egiazko fedea ez luke gizona alienatu behar, hau da, beste arrazoi eta esperantzak ematen dizkiolako, edo Jainko guztiahalduna onartzen duelako, ez lituzke erabaki guztiak haren eskuetan utzi behar. Fedea indarra da, baina indar hau mundu honetarako da, beste munduan ez bait da federik izango, ikusi eta jakitea etorriko bait zaio gizonari. Baina, EGIA bakarrik izanen balitz fedearen gaia, orduan jakitearekin desagertuko litzake fedea. Sinestea EGIA baino luzeago da: beste munduan lortu duelako, hau da, itxaron zuenaren osokizuna idoro duelako desagertuko da fedea, eta ez bakarrik ikusi edo jakin duelako.

Testamendu berrian Jesus izango da fedearen testigua eta bera ulertu dutenak ondoren. Baina Jesus testigu osoa izanik ere, bikoitza da. Bere garaiko jendearen reazioak ikusten baditugu, eta gaur oraino bikoitz da. Jesus nola ulertzean, oraindik kulturak bere garrantzi ikaragarria du. Beste ideologia edozein legez hedatu

delarik, batzuek onartzen dutelarik, haien anparoan beste askok ere onartuko du. Eta era berean, haren kontra daudenak beste asko komentzituko dute. Beharbada haxe da fedea zer den adizera emateko hitzik egokiena: *gomenzimendua*. Ez bait da gomenzimendua arguimenduetatik bakarrik sortzen, beste arrazoien bidez ere sor daiteke gomenzimendu hori. Arguimenduekin ere. Baina frogatzeak ez du sarri gomenzitzen. Maitasunak ere gomenzitzen du. Beharrak ere gomenzi dezake. Ohiturak ere bai. Eta zergatik ez gurasoen esanak? Baina azken puntu hauek nola gomenzi dezakeen esaten dute, ez nolakoa den gomenzimendu hori.

Pertsona osoaren muina hartzen du fedea. Gizonarentzat absolutu den horrek pertsonaren izatea bera arduratzen du. Mila arduren artean, ardura absolutu batek darama gizona, azken eta absolutuaren antsiak lotzen du gizona. Pertsona osoaren muinaren egite bat da, beraz, fedea. Ez da pertsonaren atal baten, edo aldi baten eginkizuna: gizonaren ahalmen guztiak hartzen dute parte fedean.. Hobe: izate beraren egitea da. Noski, gizonaren ahalmenak ere parte hartzen dute, baina funtzio hoiek gainditzen dituen osotasunaren eginkizun, edo agian, hobe, izate da, eta izatearen arauera, berak zuzentzen ditu beste egite guztiak. Baina, pertsona osoaren izate delarik, pertsonaren indarrak oro ari dira han lanean: horregatik ezin esan daiteke zehatz honegatik edo haregatik sinesten den: kultura, azpi-indar, influentzia mota guztiak dute parte ta marte sinesteko unean. Baina fedean ere hainbeste influentziek parte hartzen dutelarik, non da libertatea? Problema hau, nere iritzian, problema faltso bat da: fedea pertsonalitate muinaren izate bada, askatasun kondizionatuarekin bat egiten du. Kondizionatua, esan dut: hain zuzen, gizona bera nolabaiteko neurrian kondizionatua dago, eta gehiago eta gehiago kondizona daiteke, Pawlow-en teorien arauera. Baina fedea, pertsona osoa besarkatzen duen egite muina izanik, baldintza hauek denak gainditzen ditu, pertsonaren egiteak oro gainditzen

dituen eran, edo pertsonaren ideiak eta hitzak gainditzen dituen bezala. Inkosziente ere ba da, baina ez da erabat inkosziente: ekstatikoa da, hau da, norbere gaindik dago, edo norberegandik at, norbera izaten irautuz beti. Pertsonaren izate osoa, ohartua, ezohartua, non eta noiz, ari da sinesten. Pertsonaren ahalmen guztiak parte hartzen dute, haietako batera hertsu ezinik: izan ere, orduan pertsona bera moztuko genuke. Eta fedea berez, pertsonaren bizitza eta izatea bezain zabala da, agian, pertsona beraren mugagabetasun mugatua.

Fedea = ezagumen?

Beti ere, fedea ezagumenarekin nahastu izan da. Gizonaren izatea bera ahalmenetako batera hesitzen bada, ez da gaizki esana. Horixe bera hain zuzen, ez da zilegi: pertsona bere ahalmenen suma baino ere gehiago da. Fedea ezagumen bihurtzean berehala beste problema bat sortzen da, alegia: fedea eta jakitea, nolatan konpon daitezke bi hauek? Jakiteak argi osoa nahi du. Eta orduan bi ebidentzia tipo agertzen dira: jakiteak osoa ematen digu; fedea ordea tipiagoa. Hau da, fedearen definizioa bezala "zerbait egizkotzat onartzea" ipintzen da, eta *egizkotzat* hori, "*egia bailitzan*" esan nahiarekin nahasten. Izan ere, ebidentzia osorik gabea delarik, ustearen pare jartzen da fedea, edo teoria argitzaile bezala. Edo agian, hala agintzen digutelako. Eta orduan fedea agindu hoienganako obedientzia bihurtzen da. Eta orduan, fedea konfiantza da bakarrik. Atal bat den hori, konfiantza alegia, muin bihurtzen da. Halaz ere, ba du agintea bere zeregina: gure konfiantza dakitenen gain uzten dugunean, ez dugu zentzugabekeria bat egiten, zeren horrela ez eginik gure lanaren posibilidadeak urritu egingo lirake; alderantziz, gure jakintza hedatzen da, haiek esaten digutena onartuz. Baina hau ez da fedea, fedearen sostengu bat baizik. Horregatik, sinesmen eta jakintza

eta konfiantza ez dira nahastu behar, sinesmena ez bait da ezagumen mota bat, nahiz ezagumen hori apriori edo jakintza ebidentzietan oinarritua egon; ez eta ere aginte batenganako konfiantza bezala ulertu. Hoiek atalak eta sostenguak izan daitezke, baina ez fedea bera. Jakintza eta fedearen arteko problemarik gehientsuenak hemendik sortu dira: jakintzaren zihurtasun osoaren aurrean, fedearen iluntasuna aurkezten zen, baina iluntasun horri zihurtasuna aginte edo autoridade batek ematen zion. Eta orduan razionalismo arrazional baten bidez, honela frogatu nahi izaten zen: jakintzan gizona mugatua dabil, eta mugatua denez gero, atzipe daiteke. Fedean, ordea, Jainkoaren argia eta zihurtasuna dabil. Beraz, nahiz eta jakintza aldetik gizonak argi nabariagoa izan, fedearen aldetik zihurtasun objetibu absolutua du. Jainkoaren hitza bait dabil bitarteko, eta Jainkoaren hitzaren ulertzaile eta gordeleku (*depositum* hitza erabili ohi da teologian) Eliza da, eta Elizan oraindik bereiziki hierarkia. Azken puntu hau faltsoa ez bada ere, ez da osoki egia: hemen ere fedea eta jakintza erabateko bezala onartzen direlako (hau da, sinonimukide bezala behinik behin), eta jakintzaren ebidentziaz (hau da, nabaritasun argi ta garbiaz) hitzegiten delako. Ta horri ematen zaio garrantzirik handiena, fedeko trataduetan beste gaiez ere hitzegin izan arren. Oraindik argiago: fedearen eta jakintzaren arteko bereizkuntza zihurtasunetik atera daiteke. Jakintzak zihurtasun osoa ematen du, guk sentitzen dugula zihur izanen da. Edo hareago logikak ematen duen zihurtasun osoa da. Baina zihurtasun hori konkretuarena da, "honena"; osotasuna, osotasunean-aren ebidentzia osoa ikus eta uler dezakeenak du, Jainkoak alegia. Fedearen zihurtasuna, alderantziz, esistentziala da, bizitzazkoa, hau da, fedearen zihurtasunean gizon osoak du parte. Eta hemen ez dago ebidentziaren problemarik: problema, izan edo ez izanaren oharikasian dago. Fedea ez da, *egizkotzat* hartze hutsa, edo ebidentzi maila desberdinen artean nahasmahas dabilen sasijakintza.

Fedea=nahia?

Beste problema bat izan du fedea nahiarekin uztartua izan denean. Fedea zerbait "egizkotzat" onartze bezala zertzen denean, argi faltaren osagarri nahia ibili ohi da. Boluntarismo honek bide luzea egin du teologian, fede obedientziaz hitzegiten denean, maiz aginduari jaramon egitea esan ohi da, aginduaren indarrak ulergaitzaren ezina kenduko balu bezala. Fede obedientzia diof: izan ere, bi esanahi izan ditzazke kontzeptu honek, alegia: Fedezko obedientzia, hau da, goitik sinesteko agindua sinestea; edo Fedearenganako obedientzia, hau da, zerbait fedezko ikusten dugunean, haren esana jarraitzea, nahiz eta haretarako gogorik ez izan. Lehenengoak gizona alienatzeraino eramane dezake. Bigarrenak, alderantziz, berariz gizatiar dena, hau da, gizonaren egiazko izateari dagokiona betetzera, egiztatzera behartzen du gizona. Behartu, agian nahiaren bidez; eta orduan bai, ba du zereginik nahiak, eta gizonak, gizon izan nahi badu behinikbehin, obedientzia osoa zor izango dio fedeari. Hareago, beti esan ohi izan denez, ezin inork behar dezake nehor sinestera, ez aginduak, ez beste norbaitek, edo edozerk. Norberak erabaki beharko du, egiazko errealidadearen aurrean, edo egiazko errealidadearen bidez berak sinesten duen edo ez. Horregatik, baita, edozein pekatu, esan ohi da, sinesgabekeriatzat jotzen da, errealidadean bertan bere sinestea ezezten delako.

Nahiak ere ba du, ordea, bere lekua: baina gizonaren izatearen atal (atal izendatuko ote dugu?) bezala, eta ez ezagumena ezinaren daitekentasunaren zuritzaile bezala. Teologiak, halere, sinestea graziaren egintza eta dohain dela esan du beti. Baina graziaren beraren fenomenologia egin behar litzake hau zuzenki ulertzeko: graziak bakarrik ez bait dezake ezer egin gizonaren prestutasunik gabe; beste hitzetan, grazia bera ere (halako gertaera bereziak alde batera) gizonaren egiteen bidez,

egitetan, izatean, jardunean dabil, eta grazia bera ere kondizionatua dago, gizonaren erantzuna kondizionatua dagoen era berean, indibidualismo itxi bat onartu nahi ez badugu bederen. Ta indibidualismo absolutu hau romantizismoarekin igaro zen neurri luze batean. Entzuketik badator, hitzaren kondizionamentuarekin eta entzunaren tasunen mugetan kokatua aurkitzen da fedea. Entzun, arrazoiduna dela ikusi, beharrezko dela nabari, konpromisoa sentitu, baiezkoa eman . . . fedearen atal dira, graziarekin batean, eta grazia dira, baina gizonaren tamainan.

Ezagumen edo nahia bihurtu den fedea fanatista da, egiazko ez delako, apala ez delako. Gizonaren bizitzan, azal geratuko da, eta ikaragarritzko indar kixkalgarria izanen du. Baina, horrexegatik, hain zuzen, pertsona bera ere, sinesten ari den pertsona erre dezake.

Fedea = sentimen?

Hareago, fedea sentimen gerta daiteke. Ezagumen edo nahia-
ren problema ikusirik, erlijio, kultura eta politikaren arteko borro-
karen ondorio, "sentimenaren" konzeptua sartu zen teologian. Irtenbide bezala, eta hain zuzen, soluzio bezala. Sentimen hau ez da beste sentimenak bezalakoa, hasieran behinikbehin, edo ez du herri-psikologiak eman ohi dioen esanahia: ez da bihozkada huts bat, zertu ezinekkoa, gogoia antzeko zerbait. Alderantziz, absolutuaren desioa litzake, derrigorrezkoaren irrikia. Baina, gerora, sentimen hau herri-psikologiaren pare hartua izan zen, eta haren arauera, erlijio eta fede, norberaren zeregin partikular bihurtu ziren, zeren eta norberak bere sentimenak izateko eskubide osoa du. Ta hantxe egin zituzten bakeak kultura-politikak etab. erlijioarekin. Ez ordea luzarorako. Eginkizun nagusietan absolutuaren ametsa nabaria izan zen arteino, bakarrik.

Ba du fedea sentimenturik ere. Baina ez da sentimen huts

bat. Fedeak zerbait onartzen du, hau da, ba du sinesteko bat, gai bat, eta gai horrek pertsona osoa lokarritzen, arduratzen, indartzen, zertzen du. Berez iraunkorra da, eta beti berria. Sentimena ordea herri-psikologiaren ustez, axalekoago, fanatikoago, istanteko. Fedea joera, izaera bat da, eta mami bat du, absolutua, baina konkretuan azaltzen denez.

Zerbait sinesten du

Sinesteak zerbaitera jotzen du. Ez da pertsonaren barruan geratzen den sentimen bat. Baina zerbait hori gizonaren osotasunari dagokiona izango da, pertsonarentzat garrantzitsuena dena, barren ikara moduzko zerbait. Baina, hala ere, fedeak fedegairen bat ba du beti. Gai hori ez da indiferentea: pertsonaren izate guttia konprometitzen du, jakintza batek egiten ez duen moduan.

Zer sinesten den

Teologiaren arabera, sinesteak bere gaia rebelazioan topatzen du. Batez ere, dokumentuetan. Kristau sineste osoaren muinari *Kerigma* deitzen diogu, hau da, Ebanjelioaren beraren muina. Hainbesteko diskusioetan korapilatua egonik ere, Ebanjelioaren sinesgaia honela adierazi genezake: Kristo hil eta Aitak berpiztu zuela, eta gaur Aitaren eskualdean dagoela. Hau da, sinesgaia Kristo bera da, bere izaera osoan. Beste batzuek ordea honela esan nahi lukete: Kristogan azaltzen den Jainkoa da muina. Baina bata edo beste hartzen ditugula, misterio bat gure hitzen bidez azaltzen dugu, eta hitz hauek ere tradizio luze bat dadukate. Sinesgaiak gerora kredoan bilduak izan ziren, eta kredo hau jasoko zuten katekumenoek bataiorako paratzean. Kredo hori oraindik zabaldua izan zen, tradizioaren bidez, hau da, aldi bakoitzak

beretzeko modua egin zuen, eta hitz eta konzeptu berrietan irauli zuen gai hura, eta areago, zehaztu egin zuen egi hura bera.

Jainkoak rebelatua, agertua bada fedea, Jainkoaren rebelazioak berak problema berriak planteatzen ditu: Trazendentearen hitza konkretuaren bidez nola azaltzen den da problema. Laburki esanik: sortzearen eta rebelatzearen problemak problema bera dira, trazendente eta inmanentearen arteko harremanena, alegia. Eta bataren posibilitadea onartzean, bestearena ere onartu behar litzake. Baina, halaz ere, hemen ere testiguaren problema azaltzen da: Jesukristok berak eman bere testigutza, eta bere egitetan azaldu nor zen. Testigutza hau, ordea, testigutza oro bezala, bikoitza da: Batzuek testigutza hura onartu egin zuten eta beste batzuek ezetsi. Zergatik? Fedea subjektibu hutsa delako, edo, agian, graziaren bidez sortzen delako? Nolanahi ere, Jesukristogan, bere gorputzaren bidez zetorren trazendentearen rebelatzea. Horregatik da bikoitza Jesukristoren testigutza bera, mugatuan mugagabea igarri behar zelako. Dena dela, oraino ere, grazia bera gizonen moduan ari den zerbait da: hitzetan, egiteetan, ulertzean, gomentzitzean, bizitzean, eta dohain legezt hartzean ere. Eta grazia honek egingo du, alegia, testigutza bikoitz hura testigutza garbi. Baina, gizonen moduan, hau da, gizonek ulertzeko moduan.

Nola ulertu behar den sinesgaia

Sinesgaia misterio da. Eta misterio denez izutu egiten du, eta era berean harenganako irrikia sortzen. Biak batera. Gizona urbiltzen zaionean, misterioa misterioago bihurtzen da, ez bait da gizonaren buruan kabitzen. Jakintzaren bidez misterioa bera menderatzea nahi izan du gizonak, esplikazioak eman ditu, honela edo hala aditzera eman nahi izan du. Eta orduan sinboloaz baliatu da, edo mitoaz, edo konzeptuez. Bat dena, mila eratan esan.

Gizonaren hitza hesi bat da. Eta ezin esan dezake nahi

duen guztia. Ezin duelako. Horregatik sinesten duena aditzera emateko sinboluetara jotzen du. Beste erremediorik ez duelako hain zuzen. Fede profesioa ez da inoiz "garbia": pentsaera batekin lokarritua dago, eta pentsaera horrekin sinesten du gizonak. Hitz bakoitzak bere esanahi soila baino gehiago esan nahi du. Aditzera eman nahi du, hau da, gure hizkuntza intenzionala da, norako edo zertarako den (joera) aurkezten du, baina ez du aditzera ematen osoki ta ondo, osoki ta ondo esan nahi lukeena. Ezin bestean, gizonak hitz haietara jotzen, baina hitz hori, gauza ta gertaera guztiak, hizkuntza eta estruktura guztiak trszendentitzen dituen aditzera eman nahi den egiaren toki bilakatzen da. Horregatik, fedean ere, gizonak hitz horiek erabiltzen ditu, baina esan nahi duena, sinboluetan dagoela ere, bide baten erakustea da, ez egia osoa. Ez bait da egia hitz horietan kabitzen. Hitz bakoitzak bere historia du, eta horretaz gainera, kultura eta situazio bereizi batean konkretuki esana izan da. Idazleak zer esan nahi duen ulertzeko hitz horren "orain eta hemen" konkretua bilatu behar da. Hitzarena eta idaztiarena, eta idazti-atal bakoitzarena. Mila gauza esateko ipuiak erabili dituzte gure aurretikoek, mitora jo dute. Baina ipuinak eta mitoak ulertu egin behar dira, esplikazio beharra dute. Arrisku bi topa genitzake hemen: edo mitoa bereberean egia bezala onartzea (Ebaren sagar sonatuarekin bezala), edo mitoarekin batera han kokatua dagoen egia baztertzea. Mitoren bidez ere, trszendentziaganaino jo nahi zuen gizonak. Horregatik esan genezake, gaurko intelektualek eta garai bateko mitogileek, sineste berera jotzen dutela (Biblia barrenean alegia), eta haiek eta hauek beren ahalegina egiten dute *trszendentzia gizonaren moduz aditzera emateko*. Mitoa eta logika modernoa eza-gunbide dira, gaia zertzeko ahalegin samingarria, eta biak saiatzen dira, hitzaren, gizonaren neurri mugatua gaintitzen. Mitoa beste, gaurko intelektual hitzak eta kontzeptuak ere ulertu egin behar dira.

Teologia analogiaz baliatu da sinesgaiak aditzera emateko. Baina aurrenik analogia berak mila problema sortu ditu. Batzuek analogia honela zertu dute: bi gauza desberdinen artean atal bat berdina denean, kontzeptua berdina erabil daiteke. Adibidez: aita hitza Jainkoaren eta gizonarentzat erabiltzean Jaungoikoagan eta gizonagan zerbait berdina dagoela aditzera ematen dugu. Beste batzuek, alderantziz, analogia erlazio bezala zertzen dute, eta, orduan, analogia intentzionala gertatzen da, hau da, bide adierazle bezala, hau da, "halako zerbait" esan nahiko luke. Adibidez, Janko Aita eta gizon aita: gizonarentzako erabiltzen dugun hitz hau, gizonaren tamainarako sortua den hitz bat da, eta gizonarentzat bakarrik. Orduan, gizonaren esperientzia honen mugak ere onartuaz, Jainkoarentzat ere erabiltzen da, baina nahiz eta hitz bera erabili, hitz horrek esanahiaren susmoa bakarrik ematen digu: aita bezalako zerbait ba dela Jainkoagan. Izan ere, Jankoa dela esateko norbaitek noizbait esperientzia bat izan du, eta esperientzia hori gizonen hitzetan iraultzeko gizonen arteko esperientzietan aitarena iruditu zaio erlazio hori aditzera emateko egokiena. Baina egokiena izateak ez du esan nahi, erlazio hori horrela denik, eta horrela bakarrik zehazki. Berdin, mistikoek beren esperientziak aditzera emateko ezkonduen bizitzara jotzen badute, eta Edesti Eder liburuak gordin eta zehaztasun osoarekin aurkeztuko digun ezkonberrien maitasuna, Jainkoak gizonari dioen maitasuna nolabait aditzera emateko erabiliko du. Baina ezin esango dugu Jainkoaren maitasuna halako denik. Hala ere, esperientzia hauetaz baliatu beharko da gizona bere sinestea aditzera emateko. Baina ezin geratu daiteke haretan, hitz horiek behin eta berriz esate hutsean: orduan mitologia gerta daitekeelako. Esperientzia berrietara irauli beharko luke bere sinesgaia, sinesmena bizirik eduki nahi badu. Horregatik halako esperientziaz baliatzen garenean, esperientzia horren mugak ukatu behar ditugu, sines-

gaia mugagabea delako. Baina esperientzia horien bidez bakarrik uler genezake sinesgaia.

Hareago, esperientzia hauek egia-
tiak eta positibuak. Gizonaren izatea eta hura adierazten duen hizkuntza erlatibuak badira ere, esanahiak muga horiek haustera jotzen du, eta sinboluen bidez aurkezten du bere mamia. Izan ere, ezegoki gertatzen da edozein gai traszendentzia agertzeko. Beste era batean esateko: Jainkoak bere izena bera traszenditzen du, eta horregatik da pekatu, Jainkoaren hitza aintzakotzat ez hartzea. Baina sinboluekin ere, mitoekin bezala gerta daiteke: sinbolu huts bezala onartzea, hau da, sinbolua sinbolu bezala onarturik, haren gaindik dagoenaren susmoa ez ikustea; eta sinbolua bide gerta daiteke. Eta hau da, hain zuzen, sinboluaren zeregina. Sinbolu hori ulertu egin behar da. Eta ulertzeko gai, sinboluaren bizitza eta indarra ezagutzen duena da: beste guztiek begira egongo zaizkio, baina ezin parte hartuko dute. Sinbolua interpretatzeko kategoriak falta zaizkielako, alegia. Honetarako ez ahal da fedea behar? Sinesgabea ikusi eta harri egin daiteke bakarrik, ez ulertu. Sinesdunak ulertzen du sinboluaren esanahia.

AMAITZEKO

Izan ere, Hebertarren epistolan agertzen denez (Hebr. 11, 1), fedea baldin bada: "Itxaroten dugunaren mamia, ikusten ez direnen erakusbidea", orduan uler genezake geroari begira gaur egunez indar gertatzen den zerbait dela fedea, eta ez bereiziki adimenarekin, ez bereiziki nahiarekin, ez bereiziki gogoarekin edo sentimenarekin lokarritzen dela; baizik gizonari dagokion izatearekin gehiago lokarritua dagoela, traszendenteari begira dagoela sinestea, baina, konkretuarekin korapilatua eta konkretu horretan egizatzen dela. Sinesteak ba du ustearekin zer ikusirik, batez ere soziologia aldetik. Hemen ere batzuentzat jakintza dena, beste

batzuentzat onartua da. San Tomasen teorian jakin Jainkoak eta Kristok eta salbatuek dakite, eta Elizak orain lurrean onartu egiten du. Eta jakintza horren konklusioak zehatz ikusten ez baditu ere, *ba daki* konklusio horiek zihurrak direla, eta bata bestearekin lotzen dituen lokarria ere, guretzat izkutu, haientzat argi dagoela. Baina gizonen arteko izanik, gizonak gizon bezala sinesten du, bere sineste hau Jainkoak emana bada ere. Nola? Ez ahal dio gizartearen bidez ematen? Horrela bait dabil Jainkoaren grazia. Eta orduan fededunak gizonaren izatean eta egitean ikusiko du grazia, eta ez da norabaitera joango grazia horren bila, edo besoak tolestatura geratuko begira-begira zaldi gainetik noiz jausi ote den, lurrera aurretik besoak luzatzeko. Baina jakintzatik ere ba du fedeak, muin bat ere ba duelarik. Eta hura onartzean, arrazoibideak bilatu beharko ditu, maiz gainera, arrazoidun ez diren arrazoiak. Baina hemen ere, maitemintzean legez ez da jeneralean kolpetik gertatzen, nahiz azkenengo kolpea izan gehien sentitzen dena, Frossard edo Paul Claudel batengan bezala. Fedearen muina aztertu beharko luke kristauak. Eta, agian, egiten du.

Halaz ere bizitzarekin egiztatzen da fedea, egiazko gizon-bizitzarekin. Baina ohar dezagun, fedeak gizonaren jakitea, nahia, ulertzea, baldintzak, asmoak, gogoak, hitzak, sinboluak jo ta gainetik pasatzen dituela, baina guzti hauen beharra duela egitan gizonaren eta Jainkoaren arteko bizitza izateko (*).

(*) Fedeaz hitzegitean beste mila problema azaltzen dira. Baina ezin ukitu izan ditut ezineko zelako: hala otoitza, lana, egiteak, pekatuak, konfiantza, politika-jokabideak, etab.

ERABILITAKO LIBURUAK

- P. TILLICH, **Wesen und Wandel des Glaubens**, WestBerlin, 1961.
- M. LEGAUT, **L'homme à la recherche de son humanité**, Aubier, Paris 1971.
- F. JEANSON, **La foi d'un incroyant**, Ed. du Seuil, Paris 1963.
- K. HÖRMANN, **Lexikon der christlichen Moral**, Innsbruck, 1969.
- F. TRIGAUD, **Vérité, langage, tradition et structures. Initiation à quelques débats actuelles**, Lumière et Vie 88 (1968).
- L. MALEVEZ, **Foi existentielle et foi doctrinale**, Nouvelle Revue Théologique 90 (1968) 137-154.